

شورای عالی حوزه های علمیه قم

مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواهران

مدرسه علمیه الزهرا (س) شهرستان میاندوآب

عنوان مقاله

مولفه های تفکر و رفتار عقلانی بر اساس آموزه های قرآن و حدیث

پژوهشگر

هانیه نورعبادیان

بهار 1400

مولفه های تفکر و رفتار عقلانی بر اساس آموزه های قرآن و حدیث

هانیه نورعبادیان^۱

چکیده

هدف این پژوهش بررسی مولفه های تفکر و رفتار عقلانی بر اساس آموزه های قرآن و حدیث است. تفکر و تعقل در قرآن بوسیله قلب سالم میسر می شود و کسی که در قلبش به روی حق بسته است نمی تواند به تفکر صحیح دست یابد. لذا پرهیز از گناهان، به پا داشتن نماز، خشیت از حضور پروردگار، رعایت پوشش صحیح، سیر در زمین، هجرت و جهاد در راه خدا از عوامل تقویت فکر هستند که باید مورد توجه عملی مربی پرورش فکر قرار گیرد. پرورش تفکر و تعقل بدون توجه به اینکه همه این جهان هدفمند و مطیع خداست، به بیراهه رفتن است. بزرگترین منبع دعوت به تفکر قرآن کریم است که در آیات متعدد دعوت به تفکر کرده است و اثرات تربیتی آن را بیان داشته است. روش های پرورش تفکر در قرآن کریم عبارتند از: 1- خوب دیدن، 2- خوب گوش کردن، 3- خوب حرف زدن، 4- استفاده از امثال، 5- مشورت، 6- عاقبت اندیشی، 7- تکرار هدفمند. از راههای تقویت عقل می توان تفکر، تدبیر، کنجکاوی و سوال، معاشرت و درک محضر عقلا و حکما را نام برد. می توان ثمرات تفکر را این گونه دسته بندی کرد که تفکر باعث: باز شدن درهای شناخت و رسیدن انسان به کمالات می شود، سلامت و درستی و قوام زندگی می شود، بصیرت و بینایی می شود، پند گرفتن و خداشناسی می شود.

کلمات کلیدی: تفکر، تعقل، رفتار عقلانی، آموزه های قرآن، حدیث.

¹ طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا میاندوآب

مقدمه

تفکر اساس حیات انسانی است، زیرا انسانیت انسان و ادراک او از عالم و آدم و پروردگار عالمیان و اتصالی که با حق برقرار می کند به نحوه ی تفکر اوست. با تفکر است که استعدادهای پنهان انسان از قوه به فعل در می آید و زمینه ی حرکت کمالی او فراهم می شود. تفکر منطقی در واقع عالی ترین سطح تفکر است که اختصاص به انسان دارد، به هر میزان که محتوای تفکر با واقعیت های بیرونی همخوانی داشته باشد و در ذهن از نظم و انسجام خاصی برخوردار باشد، فرد راحت تر می تواند مسایل را تجزیه و تحلیل کند. انسان، تمدن، فرهنگ و حیات خویش را مدیون تفکر است؛ تفکری که باعث شود مسیری شکل بگیرد، تغییر کند و منتقل شود، راز پیشرفت بشریت است. به بیان امام «تفکر مفتاح ابواب معارف و کلید خزائن کمالات و علوم است و مقدمه ی لازم حتمیه ی سلوک انسانیت است».^۱

تفکر عقلانی و رسیدن به تفکری که عقلانی و منطقی باشد برای هر انسانی ضروری است. در صورتی می توانیم منطقی فکر کنیم و افکار غیر منطقی را به منطقی تبدیل نماییم که برداشت و تجربه و تحلیل ما از جهان اطراف، رخدادها و وقایع زندگی درست باشد و این امر به نوبه خود و در صورتی امکان پذیر است که فرد از نظر رشد عقلانی به حد مطلوبی رسیده باشد. اساسا، نباید بعد عقلانی را در عرض سایر ابعاد وجودی انسان تلقی کرد بلکه باید آن را تنها وجه مشخصه و ممیزه انسان از سایر موجودات و محور فعالیت هایی دانسته که انسانیت انسان را به ظهور می رساند. نیروی عقلانی، کامل و تام نیست بلکه باید در مسیر زندگی به کمال برسد. به بیان دیگر قوه عقلانی تربیت پذیر است یعنی «می تواند» و اساسا «باید» تربیت شود. بر این اساس باید از تربیت عقلانی سخن گفت؛ تربیتی که جهت گیری اصلی آن پرورش قوای عقلانی و توجه به بعد عقلانی شخصیت، چونان رکن اساسی همه ابعاد وجودی، آدمی است. سقراط در جهت تربیت انسان ها، بنیاد هر بدکرداری را نادانی می دانست و می کوشید تا شخص را تا جایی که امکان دارد به سمت دانایی هدایت کند.^۲

قرآن کتاب هدایت بشری است و کتاب هدایت و علم و اندیشه است و تفکر در آیات روشنگر رهایی بخش انسان از جهل و گمراهی و فساد در عمل و اعتقاد است. رهنمودهای زیادی در رابطه با

^۱ موسوی خمینی، چهل حدیث، ص 191.

^۲ نقیب زاده، نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش، ص 44.

تفکر و رفتار عقلانی دارد، می‌خواهیم بدانیم در قرآن و احادیث ائمه در مورد تفکر و رفتار عقلانی چه مطالبی بیان شده است. انسان جز با تفکر، به بینایی و راهیابی دست نمی‌یابد و جز اندیشه‌ی صحیح از فرو رفتن در دام‌های گمراهی در امان نمی‌ماند. در این پژوهش به این سوال پاسخ داده می‌شود که مولفه‌های تفکر و رفتار عقلانی بر اساس آموزه‌های قرآن و حدیث چیست؟

مفهوم شناسی تفکر و تعقل

«تفکر» از ریشه «فکر» به معنای اندیشه و در امری دقیق و باریک شدن است. حقیقت تفکر کاربرد نیروی عاقله در به دست آوردن مجهولات از تجزیه و ترکیب معلومات است. تفکر در قرآن کریم جایگاهی بسیار والا دارد. قرآن کریم «تفکر» را هم ارز و موازی «تدبر» و «تذکر» بیان می‌فرماید. قرآن کریم کسی را «متفکر» می‌داند که با بکارگیری قوه عاقله و شعورش، آیات و نشانه‌های خداوند را در تمام مخلوقات می‌بیند.

کلماتی که در قرآن کریم درباره انواع ادراکات انسانی آمده بسیار است و تا حدود بیست لفظ را شامل می‌شود مانند ظن، حسابان، شعور، ذکر، عرفان، فهم، فقه، درایت، یقین، فکر، رای، زعم، علم، حفظ، حکمت، خبرت، شهادت، عقل، فتوی و بصیرت.^۱ شخص «متفکر» اندیشمند صرف نیست. ویژگی اندیشه شخص متفکر، جهت دار بودن آن است. او هر چه بیشتر تفکر می‌کند، خدا را ملموس‌تر و محسوس‌تر می‌بیند.^۲

لغت‌شناسان فکر را قوه سوق دهنده علم به سوی معلوم و تفکر را تلاش و کوشش این قوه بر حسب نظر عقل تعریف کرده‌اند.^۳ و می‌گویند: «فکر، تفکر و نظر همان انتقال نظر از معلوم به مجهول است و فکر همان غایت غایت‌ها و نهایت مطلوب است و همان آرامش مقون به یاری و تأیید است.»

^۱ طباطبایی، المیزان، جلد ۴، ص ۵۵.

^۲ پورمحمدی، قوانین و احکام، ص ۱۹۲.

^۳ مطهری، مجموعه آثار، جلد ۳، ص ۶۴۳.

شهید مطهری معتقد است: «اساساً عمل فکر کردن، چیزی جز نظم دادن به معلومات و پایه قرار دادن آنها برای کشف یک امر جدید نیست ... فکر حرکت ذهن از مقدمات به نتایج و نوعی ازدواج و توالد و تناسل در میان اندیشه هاست».^۱

نقش تفکر در کمال معنوی بشر تا بدانجاست که در منابع اسلامی از تفکر به عنوان بهترین عبادت یاد شده است و با اختلاف درجات، ثواب یک تا هفتاد سال عبادت برای آن تعیین گشته است. مولای متقیان حضرت علی (علیه السلام) می فرماید: «فکر ساعه قصیره خیر من عبادۀ کثیره».^۲ آری، تفکر و اندیشیدن باعث پرورش خرد و تربیت نیروی عقلانی انسان می گردد و در نتیجه باعث سیر و سلوک انسان به مقاصد عالی می گردد و سعادت ابدی را برای انسان تضمین می کند و عاقبت انسان به نیکی تمام می شود. چنانکه امیر مومنان می فرماید: «من کثرت فکرته حسنت عاقبتہ؛ کسی که زیاد فکر کند، عاقبت او نیکو شود».^۳

علامه طباطبایی نیز می نویسد: «از لوازم ابتدای حیات بر فکر این است که هر چه فکر صحیح تر باشد، استحکام حیات بیشتر است، حیات مستحکم به طریقی که فرض شود مرتبط با فکر استوار و مبتنی بر آن است و به قدر بهره آن از فکر بهره ای از استحکام دارد».^۴

جایگاه تفکر در قرآن

قرآن کریم کتاب تفکر و تدبیر و دعوت به تفکر و تدبیر است و این دو از اموری است که در قرآن درخشش خاصی دارد و خداوند متعال در آیات بسیاری به طور مستقیم یا غیر مستقیم به تفکر و تدبیر فرمان داده است و مطالب آن نیز به گونه ای است که باید در آن تفکر کرد.

قرآن کریم صلاح و سداد حیات جامعه را وابسته به تفکر و درستی آن می داند و این امر را به روش های گوناگون یادآور شده است. گاه به صورت مستقیم امر به تفکر نموده و می فرماید:

^۱ مطهری، مجموعه آثار، جلد ۵، ص ۴۵.

^۲ آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۵۷.

^۳ آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۵۷.

^۴ مجلسی، بحارالانوار، جلد ۵، ص ۴۵۴.

3- کنجکاوی و سوال

دقت و پرسش از برترین عامل های پرورش نیروی عقل است. فردی که در شناخت امور، کنجکاوی می کند، اگر حقیقت را پیدا نکرد باز هم نباید دست از تلاش بکشد، باید از دانشمندان و فاضلان پرسش کند، به تلاش خود ادامه دهد تا به نتیجه مطلوب برسد، چنین انسانی کم کم عقل خود را پرورش می دهد و برای فهم و درک امور اصلی و سخت آماده می شود. امام صادق (ع) در این باره می فرماید: «أن هذا العلم عليه قفل و مفتاحه السؤال؛ بر این علم قفلی نهاده شده و کلید آن سؤال کردن است»¹. انسان هر چقدر عالم و عاقل باشد، باز هم از علوم و اطلاعات دیگران بی نیاز نیست و نباید به درجه و مرتبه ای از علم قانع باشد، بلکه همواره و همیشه در صدد تحصیل علم و دانش باشد.

سیره امام علی (ع) نیز بر این بوده است که مردم را به سؤال کردن تشویق می کرد، به عنوان مثال در یکی از سخنرانی های خود در مسجد کوفه خطاب به مردم می گوید: «أيها الناس سلوني قبل أن تفقدوني ... قبل أن تشغل برجلها فتنة تطأ في خطامها و تذهب بأحلام قومها؛ ای مردم از من بپرسید پیش از آن که مرا از دست بدهید ... پیش از آن که فتنه ای مانند شتر بی صاحب پای خود را بلند نموده مهار خود را زیر پا بگذارد و عقول قوم خود را تباه سازد»². امیرالمؤمنین (ع) به عنوان مربی بزرگ عالم بشریت در امر تربیت دینی به سؤالات متربان پاسخ می داد و به بحث و گفتگو می پرداخت تا شبهه ای در ذهن آن ها وجود نداشته باشد و این باعث می شد که دین گریزی در جامعه رخ ندهد.

4- معاشرت و درک محضر عقلا و حکما

در حضور انسان های عاقل بودن، باعث رشد عقل در انسان می شود. چیزی که فرد عاقل انجام می دهد، برای بیننده قابل درک و پذیرش است. به بیان دیگر رفتار منطقی اشخاص عاقل بر انسان معمولی تاثیرگذار است، چون اولاً بستر عاقل بودن و خرد در همه وجود دارد و ثانیاً انسان معمولاً از پیشواها تبعیت می کند. قرآن کریم با این روش آموزش می دهد و برخی مواقع با بیان سؤالاتی انسان را حساس

¹ مجلسی، بحارالانوار، جلد 1، ص 198.

² نهج البلاغه، خطبه 189.

و کنجکاو می کند. خداوند در قرآن می فرماید: «هل یستوی الأعمی و البصیر؛ آیا کور و بینا یکسانند؟»^۱ در این آیه آدم دانا تشبیه به بینا و آدم نادان تشبیه به کور شده است.

معاشرت و نشست و برخاست با دانشمندان و عاقلان موجب افزایش دانش و اطلاعات انسان می شود و عقل او را کامل می کند. زیرا سخنان حکما و عاقلان اغلب علمی، منطقی و عاقلانه است و رفتار و کردار خردمندانه ی آن ها بی تردید در معاشرینشان اثرگذار است. و برعکس، گفت و گو با افراد جاهل و کم عقل نه تنها باعث افزایش عقل انسان نمی شود بلکه کم کم او را به سوی نابودی و نقص می کشد، به گونه ای که امکان دارد چراغ عقل او خاموش شود. در منظر امام (ع) هر کس با مشورت و یاری گرفتن از دیگران رشد می کند. آن جا که می فرماید: «من استبد برأیه هلك و من شاور الرجال شارکها فی عقول»^۲.

نتیجه گیری

تفکر اعمال فکر است و آن عبارت است از ترکیب امور معلومه برای بدست آوردن مجهولات. تفکر به عنوان فعالیت اصلی عقل دارای گسترده ترین میدان در میان سایر قوای انسانی است. تفکر از عوامل اصلاح و تربیت نفس در تعلیمات اسلامی است. تفکر باید برای انسان عادت بشود. عادت کردن به تفکر، یعنی درباره هر کاری که انسان می خواهد تصمیم بگیرد، عادت داشته باشد که قبلاً کاملاً روی آن کار فکر بکند. فکر کردن است که به انسان روشنائی می دهد، و عبادت بی تفکر، ممکن است به صورت یک کار لغو و بیهوده در آید. تفکر با اینکه کار عقل است اما به کار بردن آن، عقل و خرد را به رشد و کمال می رساند، به فرموده امیر مومنان علی (ع) فکر روشنگر عقل و صیق دهنده خرد و عامل حسن بصیرت آدمی است و آنکه فکر ندارد بینش ندارد و قرآن در موارد متعددی انسان را دعوت به تفکر نموده است. با تفکر است که استعدادهای پنهان از قوه به فعل درمی آید و زمینه حرکت کمالی او فراهم می گردد.

بزرگترین منبع دعوت به تفکر قرآن کریم است که در آیات متعدد (بیش از 300 آیه) دعوت به تفکر کرده است و اثرات تربیتی آن را بیان داشته است. در برخی از آیات انسانها را به اندیشه در

^۱ انعام: 50.

^۲ نهج البلاغه، حکمت 161.

آفرینش خود و جهان پیرامون خود و چگونگی پیدایش انسان و مراحل رشد و تکامل جسمی و روحی بشر دعوت می کند زیرا دقت و تفکر در خلقت پیچیده جسم و روح انسان در تربیت و پرورش نیروی عقلانی انسان نقش موثری دارد. در برخی دیگر از آیات این کتاب آسمانی نیز می بینیم که قرآن دعوت به تفکر در خلقت آسمانها و زمین نموده است و هدفی را دنبال می کند که همانا سعادت ابدی برای انسان است و این دعوت به تفکر نه تنها در آیات متعدد قرآن ذکر شده بلکه در احادیث فراوان ائمه معصومین نیز به صورت چشمگیر دیده می شود، چنانکه رسول اکرم (ص) می فرماید یک ساعت تفکر بهتر از هفتاد سال عبادت است. این دیدگاه اسلام و ائمه معصومین و تأکید بر تفکر؛ نشان دهنده نقش آن در پرورش وجودی انسان است.

روش هایی که در قرآن کریم برای پرورش تفکر و فعال کردن اندیشه مطرح شده متکی بر دو محور اساسی، مشاهده ی پدیده ها و تجربیات عینی و ملموس برای درک حقیقت و بهره گیری از استدلال عقلی و تفکر انتزاعی و به کار گرفتن آن در تنظیم درست زندگی دنیا و آخرت است که ترکیب این دو می تواند در شناخت عمیق آدمی و بالا بردن سطح تفکر موثر باشد. روش های پرورش تفکر در قرآن کریم عبارتند از: 1- خوب دیدن، 2- خوب گوش کردن، 3- خوب حرف زدن، 4- استفاده از امثال، 5- مشورت، 6- عاقبت اندیشی، 7- تکرار هدفمند.

از راه های تقویت عقل می توان تفکر، تدبیر، کنجکاوی و سوال، معاشرت و درک محضر عقلا و حکما را نام برد. می توان ثمرات تفکر را این گونه دسته بندی کرد که تفکر باعث:

1- باز شدن درهای شناخت و رسیدن انسان به کمالات می شود.

2- سلامت و درستی و قوام زندگی می شود.

3- بصیرت و بینایی می شود.

4- پند گرفتن می شود که از بالاترین رحمت های الهی است.

5- خداشناسی می شود و خداشناسی، انسان را از گمراهی و نادانی نجات می دهد.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.

الف) منابع فارسی

- امینی، ابراهیم، «اسلام و تعلیم و تربیت»، تهران، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، 1373.
- بروجردی، حسین، «جامع احادیث شیعه»، تهران، مطبعه المساحه، 1380ق.
- پورمحمدی، منصور، «قوانین و احکام»، تهران، انتشارات بهنام، چاپ اول، 1385.
- حکیمی، محمدرضا، حکیمی، محمد، حکیمی، علی، «الحیاء»، ترجمه احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، جلد 1، 1380.
- طباطبایی، محمد حسین، «المیزان»، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ 5، جلد 13، 1374.
- مروجی، مهدی، «طرح سوال از دیدگاه آموزه های اسلامی»، نشریه امور معارف اسلامی، 1391.
- مطهری، مرتضی، «مجموعه آثار»، انتشارات صدرا، چاپ 20، 1395.
- موسوی خمینی، روح الله، «شرح چهل حدیث»، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، 1394.
- نقیب زاده، میرعبدالحسین، نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش، تهران: نشر طهوری، 1374.

ب) منابع عربی

- آمدی، عبدالواحد بن محمد، «غررالحکم و دررالکلم»، محقق: رجائی سید مهدی؛ قم، دارالکتاب الاسلامی، 1410ق.
- ابن سعد، محمد بن سعد، «طبقات کبری»، بیروت، دار الکتب العلمیه، چاپ 1، 1410ق.
- طوسی، محمد بن حسن، «الامالی»، قم، دارالثقافه، ۱۴۱۴ق.
- مجلسی، محمد باقر، «بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار»، بیروت، دار احیاء التراث العربی، 1403ق.